

**Mehmet Fuad Köprülünün ümumtürk mədəni
sistemlər konsepsiyası və Azərbaycan ədəbiyyatı**

Gülbəniz Babayeva

Filologiya elmləri doktoru, dosent
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: gulbeniz-babayeva@mail.ru

Annotasiya. Məqalədə Türkiyənin ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatında mühüm rol oynayan, Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi və fundamental şəkildə araşdırılmasında müstəsna xidmətləri olan görkəmli türk alimi, professor Mehmet Fuad Köprülünün ədəbiyyatşünaslıq sahəsindəki fəaliyyəti diqqət mərkəzində saxlanılır və tədqiqatə cəlb edilir. Dünya şöhrətli türkoloq elmi araşdırmalarının mühüm bir hissəsini Azərbaycan ədəbiyyatına həsr etmişdir. 1918-ci ildən Azərbaycan klassik ədəbiyyatının tədqiqi istiqamətində fəaliyyətə başlayan F.Köprülü 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultayda “Türk xalqlarının ədəbi dillərinin inkişafı” adlı məruzə ilə çıxış etmişdir. O, keçən əsrin 20-ci illərindən ciddi elmi araşdırmalar aparmış və maraqlı tədqiqatları ilə beynəlxalq aləmdə tanınmışdır. Fuad Köprülü ədəbiyyata sosioloji metod prizmasından yanaşaraq, ümumtürk ədəbiyyatını Osmanlı, Azərbaycan və Orta Asiya bölgələri üzrə öyrənməyin daha obyektiv olması fikrini irəli sürürdü. O öz elmi mühakimələrində dil amilini əsas faktor kimi ön plana çəkirdi. Azərbaycan ədəbiyyatını İzzəddin Həsənoğludan başlamağı zəruri hesab edən alim fars dilində yazan sənətkarları bu ədəbiyyata “qəbul etmirdi”. Türkiyədə Azərbaycan ədəbiyyatının tanınması istiqamətində Əhməd Zəki Vəlidü Toğan, Mühiddin Birgen, Əhməd Cəfəroğlu, Səlim Rəfiq Rəfiqoğlu, Əbdülbaqi Gölpınarlı, Məhərrəm Ergin, Hüseyn Baykara, Əbdülvəhab Yurdsevər kimi görkəmli alimlərlə yanaşı, Fuad Köprülünün də böyük xidməti vardır. Xüsusilə də görkəmli türkoloqun Əhməd Cəfəroğlunun “Azərbaycan Yurd Bilgisi” dərgisində çap etdirdiyi sistemli tədqiqatları onun yaradıcılığının mühüm bir mərhələsini təşkil edir. Məqalədə Bəkir Çobanzadə, Həmid Araslı, Mirzəğa Quluzadə, Əli Nazim, Əmin Abid və başqa görkəmli alimlərin Fuad Köprülünün Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı fikir və mülahizələrinə müxtəlif aspektdən münasibətlərinə də yer verilmişdir.

Açar sözlər: Mehmet Fuad Köprülü, Azərbaycan ədəbiyyatı, ümumtürk konteksti, folklor, “Kitabi-Dədə Qorqud”, Nizami Gəncəvi, Həsənoğlu, Nəsimi, Xətai, Füzuli

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 12.02.2026; qəbul edilib – 27.02.2026

**Mehmet Fuad Koprulu's concept of a Pan-Turkic
cultural system and Azerbaijani literature**

Gulbeniz Babayeva

Doctor of Philological Sciences, Associate Professor
Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS
E-mail: gulbeniz-babayeva@mail.ru

Abstract. The article focuses on the scholarly activity of the prominent Turkish scholar and professor Mehmet Fuad Koprulu, who played a significant role in the socio-political and literary-cultural life of Turkey and rendered exceptional services in the study and fundamental research of Azerbaijani literature. A world-renowned Turkologist, Köprülü devoted an important part of his academic research to Azerbaijani literature. Since 1918, F.Koprulu, who had been engaged in the study of Azerbaijani classical literature, delivered a

report entitled “The Development of the Literary Languages of Turkic Peoples” at the First Turkological Congress held in Baku in 1925. From the 1920s onward, Köprülü conducted serious scholarly investigations and gained international recognition through his notable research.

Approaching literature through the prism of the sociological method, Fuad Köprülü argued that the study of pan-Turkic literature would be more objective if examined within the regional frameworks of the Ottoman, Azerbaijani, and Central Asian literary traditions. In his scholarly reasoning, he emphasized the linguistic factor as a primary determinant. The scholar considered it necessary to begin the history of Azerbaijani literature with İzzeddin Hasanoglu and did not include in this literature those authors who wrote in Persian.

Alongside such distinguished scholars as Ahmet Zeki Velidi Togan, Muhiddin Birgen, Ahmet Jaferoglu, Selim Refig Refioglu, Abdulbagi Golpinarli, Muharrem Ergin, Huseyn Baykara, and Abdulvahab Yurdsever, Fuad Koprulu also made substantial contributions to the introduction and promotion of Azerbaijani literature in Turkey. In particular, the systematic studies of the eminent Turkologist published in the journal “Azerbaijan Yurd Bilgisi”, edited by Ahmet Jaferoğlu, constitute an important stage in his scholarly career. The article also addresses the views and assessments of several prominent scholars – such as Bekir Chobanzade, Hamid Araslı, Mirzaga Guluzade, Ali Nazim, Amin Abid, and others – regarding Fuad Koprulu’s opinions and interpretations concerning Azerbaijani literature, examining their perspectives from various angles.

Keywords: Mehmet Fuad Koprulu, Azerbaijani literature, pan-Turkic context, folklore, The Book of Dede Korkut, Nizami Ganjavi, Hasanoglu, Nasimi, Khatai, Fuzuli

Article history: received – 12.02.2026; accepted – 27.02.2026

Giriş / Introduction

XX əsrin əvvəlləri Türkiyə və Azərbaycan xalqının həyatında ictimai-siyasi, sosial, ədəbi-mədəni sahələrdə ciddi dəyişikliklərin baş verdiyi mühüm bir mərhələ kimi tarixləşib. Bu dövrdə Osmanlı imperiyasının süqutundan sonra Türkiyədə milli kimlik anlayışına qayıdış prosesi başlanmışdı. Azərbaycanda isə artıq Xalq Cümhuriyyəti devrilmiş, ölkə sovet hakimiyyətinin, imperiyanın işğalı altına düşmüşdü. Bu ziddiyyətli və mürəkkəb şəraitdə türk xalqlarının ortaq tarixi və ədəbi köklərinin elmi əsaslarla araşdırılmasına ciddi ehtiyac duyulur, mühüm əhəmiyyət və xüsusi aktuallıq kəsb edirdi.

Görkəmli alim Bəkir Çobanzadə yazırdı: “Azəri ədəbiyyatının tarixi müxtəlif məsələlərə dair ayrı-ayrı tədqiqlər, monoqrafiyalar meydana gətirilmədikcə, yaradıla bilməz. Bu kimi hazırlıq işi yapılmadan ortaya çıxacaq əsərlər əski Şərq biçimində yazılmış təzkirələrdən daha dərin, daha yüksək ola bilməz” [4, s.4].

Keçən əsrin 20-ci illərində Əli Nazimin “Ədəbiyyatımız və ədəbiyyat tariximiz” (1925), “Yeni Azərbaycan ədəbiyyatı” (1927) məqalələri, A.Şaiqin “Türk ədəbiyyatı” (1920), F.Köçerlinin yenidən çap olunmuş “Azərbaycan ədəbiyyatı”, ikicildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” (1925-1926), o illərdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən M.F.Köprülüzadənin “Azəri ədəbiyyatına dair tədqiqlər” (1926), İ.Hikmətin iki cildən ibarət “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” (1928), H.Zeynallı, A.Şaiq, A.Musaxanlı və C.Əfəndizadənin “Ədəbiyyatdan iş kitabı” (1928), M.Quliyevin rus dilində nəşr etdirdiyi “Oktyabr və Azərbaycan ədəbiyyatı” (1930), B.Çobanzadənin “Azəri ədəbiyyatının yeni dövrü” (1930), “Türk dili və ədəbiyyatı” (1936) kitabları, Ə.Abidin “Dərəbəylik dövründə Azərbaycan ədəbiyyatı”, “Əşirət dövründəki Azərbaycan ədəbiyyatına aid vəsiqələr”, “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi ətrafında”, “Firdovsi və Azərbaycan ədəbiyyatı” və başqa əsərlər Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsi istiqamətində mühüm əhəmiyyətə malik olan tədqiqatlardır.

Bu tədqiqatlar arasında görkəmli türk alimi Fuad Köprülünün Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqinə həsr etdiyi araşdırmaları böyük tarixi əhəmiyyət daşıyır. XX əsrin əvvəllərində türkoloji və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində elmi metodologiyanın formalaşması prosesində mühüm rol oynayan Fuad Köprülünün 1926-cı ildə nəşr olunan “Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər” əsəri yalnız Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi baxımdan deyil, ümumilikdə türk xalqları ədəbiyyatının elmi prinsiplərlə öyrənilməsi istiqamətində dönüş nöqtəsi hesab edilir. Bu əsər Azərbaycan ədəbiyyatının mənşəyi, inkişaf mərhələləri, klassik nümayəndələri və sosial-mədəni mühiti haqqında sistemli, müqayisəli və tarixi yanaşma təqdim edən ilk fundamental tədqiqatlardan biridir.

“Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər” əsərini transliterasiya edən mətnşünas alim Vəcihə Feyzullazadə kitaba yazdığı ön sözdə Fuad Köprülünün türk xalqları, o cümlədən Azərbaycan xalqı qarşısındakı böyük xidmətlərini açıqlayaraq yazırdı: “O, 1926-cı ildə Bakıda çağırılmış Ümumittifaq Türkoloji Qurultayının fəal iştirakçılarından olmuşdur. Həmin ildə Bakıda onun “Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər” əsəri çap olunmuşdur. Alim ümumiyyətlə, türk ədəbiyyatına dair elmi-tədqiqat əsərlərində ümumtürk ədəbiyyatı fonunda Azərbaycan ədəbiyyatını öyrənməyi və təbliği də unutmazdı. Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin, Nəsimi, Həbib, Şah İsmayıl Xətai və xüsusilə Füzuli sənəti sahəsindəki qiymətli yazıları onu Azərbaycan oxucuları və tədqiqatçıları arasında geniş tanıtdırmışdır.” [7, s.6]. F.Köprülü bütün bu zəngin və çoxcəhətli fəaliyyəti ilə yanaşı, həm də “İslam ensiklopediyası”nın əsas müəlliflərindən biri kimi orada əksini tapan “Azərbaycan”, “Azəri”, “Azəri ədəbiyyatının təkamülü”, “Füzuli” məqalələrinin, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı bir çox yazıların müəllifidir.

Əsas hissə / Main part

Alim “Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər” əsərində ayrı-ayrı dövrlərdə yaşamış klassik Azərbaycan şairlərinin həyat və yaradıcılığı haqqında maraqlı və orijinal fikirlər irəli sürürdü. Şərq xalqlarının həyatında baş verən köklü hadisələr fonunda Azərbaycan ədəbiyyatını dar, məhdud və regional çərçivədən çıxararaq ümumtürk ədəbiyyatı kontekstində təqdim etməklə milli kimlik məsələsini ön plana çəkirdi. O, ədəbiyyatı yalnız obrazlı söz sənəti, estetik hadisə kimi deyil, həm də əsrlərlə mövcud olan sosial-tarixi proseslərin məntiqi nəticəsi kimi səciyyələndirirdi. Əlbəttə, görkəmli alimin bu yanaşması dövrün romantik-millətçi baxışlarından fərqli olaraq, daha elmi və analitik xarakter daşıyırdı. Fuad Köprülünün əsərində diqqət çəkən ən mühüm yeniliklərdən biri onun ədəbiyyat tarixinin araşdırılmasında tətbiq etdiyi uğurlu metodologiyadır. Tədqiqatçı üç əsas prinsipə – tarixilik, sosioloji yanaşma və müqayisəli metoda əsaslanaraq maraqlı qənaətlərə gəlirdi. F.Köprülüzadə bu metodlara üstünlük verməkdə çox doğru mövqe nümayiş etdirirdi. Çünki ədəbiyyat müəyyən tarixi şəraitin məhsuludur. Ədəbi cərəyanlar ictimai quruluşla sıx bağlı olduğundan sosioloji prinsip də özünü doğruldur. Azərbaycan ədəbiyyatının digər türk xalqlarının ədəbiyyatı ilə əlaqədə öyrənilməsi zərurəti isə müəllifin müqayisəli metoda müraciətini elmi şəkildə əsaslandırır. Köprülünün bu yanaşması ona qədər geniş yayılan klassik Şərq təzkirəçilik ənənəsindən tamamilə fərqlənirdi. Təzkirələr əsasən şairlərin tərcümeyi-halını və poetik xüsusiyyətlərini əks etdirdiyi halda, Köprülü onların arxasındakı ictimai və ideoloji prosesləri tədqiqatə cəlb edirdi.

Alimin tədqiqatda xüsusi önəm verdiyi məsələlərdən biri Azərbaycan ədəbiyyatının etnik və mədəni köklərinin araşdırılmasıdır. Köprülü əsərdə belə bir fikrə əsaslanırdı ki, Azərbaycan ədəbiyyatı həm oğuz-türk folklor ənənələrindən, həm də fars-ərəb klassik ədəbiyyatından təsirlənərək formalaşmışdır. O, xüsusilə şifahi xalq ədəbiyyatının müstəsna əhəmiyyətini nəzərə cəlb edərək aşiq yaradıcılığının, dastanların və xalq şeirinin yazılı ədəbiyyata təsirini ön plana çəkir və onun formalaşmasında əsas baza rolunun daşıyıcısı olduğunu vurğulayırdı. Tədqiqatçı yazırdı: “Oğuz hirsinin Azəri sahəsində bütün qüvvət və səfəvətini mühafizə etdigi, əlimizdəki “Dədə

Qorqud” hekayəsinin bu sahədə təsbit olunması və “Koroğlu”, “Şah İsmayıl”, “Əsli ilə Kərəm” kimi xalq hekayələrinin, yenə bu şərq sahələrdə təşəkkülü ilə pək qolay isbat oluna bilər. İştə yenə bu səbəbdən dolayıdır ki, klassik Azəri ədəbiyyatı təşəkkül etdikdən sonra da bu ədəbiyyat dairəsində xalq təsiratının daha qüvvətlə məhsus olduğunu, klassik şairlərin xalq vəznə bəsbütün ehmə etmədiklərini, “Tuyuq” namı altındakı milli şəklin yenə burada təkəbbününü görürük” [8, s.14]. Fuad Köprülünün irəli sürdüyü bu tendensiya sonrakı ədəbiyyatşünaslıqda qəbul edilmiş və geniş yayılmışdır.

Onun əsərdə səsləndirdiyi əsas fikirlərdən biri də Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının mənşəyinin məhz Həsənoğlu yaradıcılığı ilə başlanmasıdır. “Farsidə “Pure-Həsən” və türkcədə Həsənoğlu təxəllüs edərək, türkcə və əcəmcə şeirlər yazan bu zatın divanı Dövlətşah Səmərqəndi zamanında belə Azərbaycan və Anadolu türkləri arasında mərufdu... Əlimizə keçən sənətkarənə bir qəzəli əvvəlcə təxmin etdigimiz vəchlə onun Azəri şivəsilə yazdığını göstərməkdədir” [8, s.15].

Tədqiqatda Azərbaycan türkcəsinin ədəbi dil kimi təşəkkülü məsələsi diqqət mərkəzində saxlanılır. Köprülü göstərir ki, Azərbaycan ədəbi dili özünün yüksək zirvəsinə çatınca erkən oğuz dialektləri, saray və divan dili, xalq dili ilə qarşılıqlı təsir kimi müxtəlif mərhələlərdən keçməli olmuşdur. O, dilə yalnız filoloji obyekt kimi yanaşmır, eyni zamanda onu sosial və siyasi hadisə kimi xarakterizə edirdi. Məhz buna görə də dilin formalaşması prosesi dövlət quruluşu və mədəni mərkəzlərlə əlaqələndirilərək təhlilə cəlb olunurdu.

Köprülü klassik dövrü təhlil edərkən, Azərbaycan ədəbiyyatının bir neçə dahi sənətkarına, xüsusilə Nizami Gəncəvi və Füzuli yaradıcılığına ayrıca diqqət yetirirdi. F.Köprülü Nizamini farsca yazıb-yaradan şair kimi deyil, Azərbaycan mədəni mühitinin yetirdiyi böyük düha sahibi kimi yüksək dəyərləndirirdi. O, Nizaminin yaradıcılığını məhdud, regional çərçivədən çıxararaq ümumtürk mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi təhlil edirdi.

F.Köprülü ədəbiyyatın mənşəyi məsələlərindən söhbət açarkən ana dilinə xüsusi önəm verirdi. Məhz buna görə də yaradıcılığında ana dilini ədəbi dil səviyyəsinə qaldıraraq, ədəbiyyatımıza dəyərli əsərlər bəxş edən klassik şairimiz İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığı onun tədqiqatında ən yüksək zirvəyə ucaldılırdı: “Azəri (Azərbaycan) ədəbiyyatının bu dövrdəki ən böyük şəxsiyyəti təsiratının vüsət və davamı etibarilə bütün türk ədəbiyyatının ən yüksək müməssillərindən sayə biləcəyimiz Nəsimidir... 807-də (1417) Hələbdə dərisi yüzülən bu ilahi sənətkar ləhceyi-nəzmi etibarilə təməmən Azəri dairəsinə mənsub olduğu halda, pək Osmanlı ədəbiyyatı üzərində də pək dərin izlər buraxdı. Füzuli də daxil olmaq üzrə bütün Azəri şairləri iki əsr onu kəndilərinə müqtədə bildilər. Bu əsrlər əsnasında yetişən Azəri şairlərinin əksəriyyətlə hürufiliyi qəbul etmələrində Nəsiminin böyük təsiri olduğu kimi, hətta Füzulidə belə lisan, əda, tərzi-təhsin etibarilə onun nüfuzu pək qolay təfriq və təşxis oluna bilər” [8, s.17]. F.Köprülü tədqiqatda Azərbaycan ədəbiyyatında sufizm təriqətinin roluna xüsusi diqqət yetirir, Anadolu və Azərbaycan ərazisində geniş yayılmış dini-mistik cərəyanların sənətkarların ədəbi yaradıcılığına təsirsiz ötürmədiyini diqqətə çatdırırdı. Alimin məsələyə bu prizmadan yanaşması ədəbiyyatın yalnız estetik deyil, həm də ideoloji-fəlsəfi məzmunə malik olduğunu bir daha təsdiqləyirdi. O, dini səciyyəli poeziyanı sosial mühitdən təcrid etmir, ayrılıqda təsəvvürə gətirmirdi.

F.Köprülünün “Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər” əsəri Azərbaycan ədəbiyyatının sistemli dövrləşdirilməsi, folklorun yazılı ədəbiyyatın əsas bazası kimi təqdim edilməsi, türk xalqları arasında ədəbi əlaqələrin göstərilməsi, sosioloji ədəbiyyat tarixçiliyinin tətbiqi kimi mühüm yenilikləri özündə ehtiva edir. Bu prinsiplər sonralar Türkiyə və Azərbaycanda ədəbiyyat tarixinin yazılmasına ciddi təsir göstərmişdir. Həm Azərbaycan, həm də türk tədqiqatçıları bir əsrdə ki, klassik ədəbiyyatımızın araşdırılmasında F.Köprülünün bu monumental əsərinə müraciət etmişlər. Görkəmli alim Mirzəğa Quluzadə Nəsimi yaradıcılığının tədqiqindən söhbət açarkən Fuad Köprülünün bu sahədəki xidmətlərindən bəhs edərək yazırdı: “Nəsimi irsini tədqiq edən türk professoru F.Köprülüzadə “Türk ədəbiyyatında mütəsəvviflər” (1918), “Azəri ədəbiyyatına aid

tədqiqlər” (1926) və başqa əsərlərində şair haqqında bəzi diqqətəlayiq fikirlər irəli sürərək Nəsimini “Azəri ədəbiyyatının ən böyük şəxsiyyəti, təsiratının vüsət və davamı etibarilə bütün türk ədəbiyyatının ən yüksək müməssillərindən” hesab etmiş, onun “osmanlı ədəbiyyatı üzərində də pək dərin izlər buraxdığını” qeyd etmişdir” [9, s.269].

Füzuli yaradıcılığını təhlilə cəlb edərkən, Köprülü şairin həm divan ədəbiyyatı ənənəsinə bağlılığını, həm də onun dərin lirizmini yüksək dəyərləndirirdi. Füzuli poetikasının zirvədə dayandığını göstərərək yazırdı: “Yalnız ədəbi nüfuz və təsirin vüsət və davamı deyil, əsərinin bədii qiyməti etibarilə də türk ədəbiyyatının siması olaraq tanıdığımız Füzuli İraq türkmənlərindəndir və ləhcəsi etibarilə azəri ünvanı verdiyimiz lisan dairəsinə mənsubdur. Əski təzkirəçilərimizdən son Avropa müstəşriqlərinə qədər Füzulidən bəhs edənlər bu həqiqəti az-çox idrak etmişlərsə də, Gibb, Huar, Krımski də daxil olmaq üzrə, heç biri Azəri ədəbiyyatının təkamülünə əsla vaqif olmadıqlarından, onu Osmanlı ədəbiyyatı dairəsində izaha çalışmışlar və təbii bu səylərində heç müvəffəq olmamışlardır” [8, s.9]. Göründüyü kimi, F.Köprülü böyük şərqşünas alimlərin Füzulini öz tədqiqatlarında Osmanlı ədəbiyyatının nümayəndəsi kimi qələmə vermələrini qəbul etməmişdir. Çünki Köprülü hər hansı bir ədəbi şəxsiyyətə obyektiv qiymət vermək üçün onu mənsub olduğu ədəbiyyatın keçdiyi böyük təkamül yolu kontekstindən araşdırmağı zəruri hesab edirdi.

O, Füzulinin özündən sonra təkcə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına deyil, ümumilikdə türk dünyasına təsiri məsələlərini, geniş bir arealda yayılmasını diqqətə çəkərək yazırdı: “Türk ədəbiyyatının müxtəlif sahələri üzərində əsrlərdən bəri Füzuli qədər icrayi-təsir etmiş şair pək azdır. Nəsimi və Nəvidən sonra ancaq Füzulidir ki, türk aləminin hər tərəfinə əsərləri yayılmış, oxunmuş, sevilmiş, təqdir və tənzir edilmişdir. Yalnız Füzulini yetişdirən Azəri sahəsi deyil, Osmanlı və Cığatay ədəbiyyatları da əsrlərdən bəri onun qüvvətli nüfuzu altında qalmışlardır. Taşkənddən Qazana, Krımdan Macarıstan sərhədlərinə, Bağdaddan Qahirəyə, Təbrizdən Buxaraya və İstanbula qədər bütün türk sahəsi əsrlərcə onun tərənnümlərini dinlədi. Azərbaycan, İran və Cənubi Qafqaz türklərinin farsinin müdhiş təhəkkümünə rəğmən əsrlərcə türklüklərini mühafizə etmələrində, türk aləminin mənəvi vəhdətinin pozulmamasında Füzulinin pək böyük bir təsiri vardır” [8, s.31].

O, Füzuli yaradıcılığının Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşması və inkişafında ayrıca bir mərhələ olduğunu bəyan edirdi. Akademik Həmid Araslı Füzuli irsinin öyrənilməsində Türkiyə tədqiqatçılarının, o cümlədən Fuad Köprülünün şairin dövrü, həyatı, mühiti və əsərləri ilə bağlı apardığı araşdırmaları yüksək dəyərləndirərək yazırdı: “Köprülüzadə Füzulini Azərbaycan şairi kimi tədqiq edən alimlərdəndir... Çox zaman qədim təzkirəçilərə tənqidi yanaşa bilməyən və Füzulini bir osmanlı şairi kimi öyrənmək istəyən tədqiqatçıların işinə Köprülüzadə yekun vura bilmişdir... O, Azərbaycan ədəbiyyatının Füzuliyə qədər keçdiyi yolu təyin etməyə təşəbbüs göstərmişdir” [3, s.12].

F.Köprülünün dərin elmi araşdırmalarının nəticəsində meydana çıxan bu fundamental əsər bəzi mübahisəli məqamlardan da xali deyildir. Tədqiqatçı məsələyə ümumtürk kontekstindən yanaşdığı üçün bəzən regional xüsusiyyətlərin kölgədə qalmasını müşahidə etmək mümkündür. O, Azərbaycan ədəbiyyatını çox vaxt vahid türk ədəbi sistemi orbitinə daxil edir, onun tərkib hissəsi olduğunu vurğulayırdı. F.Köprülü yazırdı: “Hələ səlcuqların əlindəki Şərqi Anadolu şəhərlərində yazılan əsərlər İraq, İran və Azərbaycandakı azəri ləhcəsindən xaric sayıla bilməz. İştə bundan dolayı bilxassə hicri 8-ci əsrə qədər (miladi XV əsr) azəri və Səlcuqi-Osmanlı ədəbiyyatlarının inkişafı adətən müştərək bir surətdə vəqə olduğu kimi, hətta 8-ci əsr zərfində belə bir ittifaq o qədər sərt bir hal almamışdır” [8, s.15].

Türk aliminin məsələyə bu kontekstdən yanaşması bəzi tədqiqatçılar tərəfindən birmənalı qarşılanmır, milli özünəməxsusluğun, spesifik xüsusiyyətlərin zəiflədilməsi kimi mənalandırılırdı. Digər bir tərəfdən isə əsər XX yüzilliyin əvvəllərində yazıldığı üçün yalnız həmin dövrün mənbə bazasına əsaslanırdı.

Görkəmli tədqiqatçı Hənəfi Zeynallı məsələyə fərqli prizmadan yanaşaraq yazırdı: “Milli ədəbiyyat ümumcahan ədəbiyyatının silsiləsi içindənmi çıxır? Heç bir zaman. Milli ədəbiyyatı da ictimaiyyət nöqtəyi-nəzərindən alıb analiz etməlidir. O zaman ədəbiyyatın ümumi cahan miqyasında ümumi bir inkişafa tabe olduğunu görəcəyik” [10, s.83].

F.Köprülünün “Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər” əsəri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında elmi metodologiyanın formalaşmasına öz müsbət təsirini göstərmişdir. Keçən əsrin 30-cu illərindən sonra yetişən alimlər onun tarixi-sosioloji yanaşmasından yaradıcılıqla bəhrələnmiş və daha da inkişaf etdirmişlər. Xüsusilə ədəbiyyatın ictimai əsaslarının araşdırılması ənənəsi çağdaş mərhələyədək çatdırılmış və geniş yayılmışdır. Əsər həm də iki xalqın – Türkiyə və Azərbaycanın elmi əlaqələrinin möhkəmləndirilməsində mühüm bir vasitəyə çevrilmişdi.

F.Köprülünün ədəbiyyat taixinə aid tədqiqləri təkcə bu əsərlə kifayətlənmir. Alimin 1920-ci ildə İstanbulda çap etdirdiyi “Türk ədəbiyyatı tarixi” adlı monumental əsərində ədəbiyyat tarixi ilə bağlı dəyərli fikir və mülahizələri geniş yer tutur. Köprülünün ədəbiyyat tarixi ilə bağlı konsepsiyası XX əsrin əvvəllərini əhatə edir. Tədqiqatçı gənc türklər inqilabından sonra “Bilgi” məcmuəsinin 1913-cü ildə yayımlanan 1-ci sayında dərc etdirdiyi “Türk ədəbiyyatı tədqiqi üsulu haqqında” məqaləsində ilk dəfə öz konsepsiyasını işləyib hazırlamışdır. Məqalə keçən əsrin əvvəllərində türk ədəbiyyatşünaslığında mövcud olan sxolastik müsəlman təfəkkür metoduna müxalif olduğu üçün maraqla qarşılanmışdır. Əli Nazim sonralar bu məqaləyə münasibət bildirərək yazırdı: “Köprülüzadə bu məqaləsində hissedilməz və səssiz olsa da, materializm prinsipləri və bilxassə Marksın tarixi materializmi əleyhinə münaqişədə bulunur” [5, s.61].

1926-cı ildə “Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər” əsəri çapdan çıxandan sonra “vahid türk ədəbiyyatı” konsepsiyasına qarşı çıxan, bu məqsədlə də dil faktorunu inkar edən, Həsənoğlunu qəbul etməyən Əli Nazim dövlət və ictimai quruluş amilinə üstünlük verərək yazırdı: “Azərbaycan ədəbiyyatının müstəqil formalaşmasını İranda Səfəvilər sülaləsinin və Kiçik Asiyanın qərbində Osmanlı imperiyasının yaranması ilə əlaqələndirən türk ədəbiyyat tarixçisi Köprülüzadənin qənaətinə müvafiq olaraq Azərbaycan ədəbiyyatının başlanğıcını XV və XVI əsrlərə aid etmək daha həqiqətəuyğundur” [1, s.101].

Bununla da Ə.Nazim, Köprülünün fikirlərini təsdiqləmiş olsa da, əslində demokratik ədəbiyyatşünaslığın mövqeyini müdafiə edirdi. Nəsimi, Füzuli və Xətai kimi klassik şairlər Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının birinci mərhələsində qərarlaşdırılırdı. Vəqif və Vədadi ilə təmsil olunan ikinci mərhələ isə xanlıq dövrü adlandırılırdı. Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi ilə bağlı faktlar müəyyənləşdikdən sonra, 1935-ci ildə Əli Nazim yazırdı: “Azərbaycan poeziyası XII-XIII əsrlərdən başlanır. Onun birinci nümayəndəsi Həsənoğlu Əsfərani hesab olunur. Saxlanılmış ədəbi abidələrdə Həsənoğluya qədər Azərbaycan türkcəsində yazan Azərbaycan şairi haqqında məlumata rast gəlmirik” [2].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Əli Nazimin Köprülünün Həsənoğludan başlamaq fikrini inkar edib, yenə də onun XV-XVI əsrlər faktına müraciət etməsini Əmin Abid türk aliminin “fikirlərini qavramaması” kimi xarakterizə edir. Əmin Abid özü də Əli Nazimin elmi mülahizələrinin əsas məqsəd və məramının nədən ibarət olduğunu obyektiv izah edə bilməmişdir. Belə ki, o, Əli Nazimi Köprülünün fikirlərini təhrif etməkdə ittihamlandırır, onun qənaətlərini “Azərbaycan ədəbiyyatını bir feodal şairlə (Xətai nəzərdə tutulur) başlamağa təşəbbüs etməsi... Şərqi feodalist təzkirəçiliyi ilə Qərbi burjua ədəbiyyatşünaslarına məxsus bir təhlil tərzini” kimi səciyyələndirir və ədəbiyyatımızın tarixi haqqında belə bir mülahizə yürüdükdü: “Azərbaycan ədəbiyyatı Nazimin təkrar etdiyi kimi, nə Həsənoğlu kimi sof bir şeyxlə, nə də Şah İsmayıl Xətai kimi bir dərəbəylə başlamaz; bizim ədəbiyyatımız Azərbaycan torpaqlarına köçməyə başlayan türk əsirələrinin buralarda kəndlər təsis etmələri və kənd təsərrüfatının təməlini qurmaları sayəsində inkişafa başlamışdır ki, bu da hicri tarixin əvvəllərinə qədər enər” [6, s.31].

Ə.Nazimi Köprülüyə istinadda ittihamlandıran Əmin Abid özü də təzadlı fikirlər səsləndirir. Ədəbiyyatın mənşəyindən söhbət açarkən, folklorla yazılı ədəbiyyatı bir-birindən ayırmır, vəhdətdə götürür. İkincisi isə onun fikirləri türk alimi İsmayıl Hikmətin ədəbiyyat tarixinin mərhələlərini “İslamiyyətin zühurundan” başlaması tendensiyası ilə üst-üstə düşür və təkrarlanır. Ə. Abid yazılı ədəbiyyatın mənşəyi barəsində fərqli fikirlər səsləndirərək yazırdı: “Bundan başqa Azərbaycan ədəbiyyatının öz əski sxolastik şairi nöqteyi-nəzərindən məsələyə yanaşılsa bu xüsusda Həsənoğlu haqqındakı fikri (Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər, s.11) dəxi yeni bulduğumuz vəsiqələrlə təsbih etmək lazım gəlir: Həsənoğludan daha əvvəl Veys oğlu Əhməd, ondan da əvvəl Şəmsi Təbrizi var ki, bu surətlə türkcə (azərbaycanca) əsərləri məlum olan ilk sxolastik şairlərimiz hicri altıncı əsrə qədər enmiş olur” [6, s.31].

Əgər nəzərə alsaq ki, hicri təqvimlə VI əsr, miladi tarixlə XIII əsr deməkdir. O zaman belə bir nəticəyə gəlirik ki, Ə.Abidin adını qeyd etdiyi şəxsiyyətlər Həsənoğlunun müasirləridir. Belə olduğu təqdirdə Əmin Abidin irəli sürdüyü fakt və iddialar özünü doğrultmur. Çünki onun arqumentləri nə Əli Nazimin, nə də Fuad Köprülünün konsepsiyası ilə müqayisədə orijinal bir yenilik və tapıntı təsiri bağışlamır.

Köprülü ədəbiyyat tarixini yaratmaqda tarixi-mədəni metod prinsipinə əsaslanırdı. O, ədəbiyyat tarixini mədəniyyət tarixinin bir hissəsi kimi qəbul edir və bu qənaətə gəlirdi ki, onlar arasındakı fərq tədqiq obyektində deyil, yalnız metoddadır. F.Köprülü bu tendensiyayı sonralar “Türk ədəbiyyatı tarixi” kitabında daha da inkişaf etdirmişdir. Alim mövcud ədəbi-tarixi fakt və hadisələri araşdırarkən qeyd edirdi ki, hər bir millətin ədəbiyyatı milli hissiyyət və milli ruhun həqiqi aynası olduğundan ədəbiyyat tarixçisinin qarşısında duran məsələ ədəbiyyat tarixində milli şüurun inkişaf tarixini meydana çıxarmaqdan ibarətdir. Əli Nazim Fuad Köprülünün konsepsiyasını marksist mövqedən təhlil edərək onu idealizm və millətçilikdə ittiham etmiş, türk ədəbiyyatşünasının ictimai-siyasi görüşlərinin tərkib hissəsi adlandırmışdır.

Əli Nazim ədəbiyyat tariximizin mənşəyinin qədimliyini onu yaradan dövrün tarixi və spesifik xüsusiyyətləri ilə xarakterizə etdiyi halda, Bəkir Çobanzadə dil quruluşu və ümumiliyi ön plana çəkirdi. Məhz bu məqamda onlarda fikir ayrılığı yaranır və fərqli baxışlar ortaya çıxırdı. Lakin B.Çobanzadə linqvistik bənzərlik prinsipinə əsaslandığından, bir çox hallarda fikirləri Fuad Köprülünün vahid türk ədəbiyyatı konsepsiyası ilə üst-üstə düşür və ortaqlıq yaradırdı. Çünki Köprülü də öz mülahizələrində dil qədimliyi məsələsinə xüsusi önəm verirdi. Məlumdur ki, bu konsepsiya ilə marksist ədəbiyyatşünaslıq, o cümlədən də Əli Nazim hesablaşmırdı. Bu heç də o demək deyildir ki, Əli Nazim türkdilli ədəbiyyatların dil ortaqlığının əleyhinə çıxırdı. Əslində isə bu ideologiya həmin dövrdə marksist ədəbiyyat tarixi konsepsiyasının vahid türk ədəbiyyatı konsepsiyasının təsirinə düşməsi və içərisində əridilməsinin qarşısını almaq məqsədi daşıyırdı.

Fuad Köprülünün “Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər” əsəri Azərbaycan ədəbiyyat tarixinin elmi əsaslarla öyrənilməsində fundamental mərhələdir. O, bu əsərində ədəbiyyatı tarix, cəmiyyət və mədəniyyət kontekstində araşdıraraq yeni bir metodoloji model yaratmağa nail olmuşdur.

Əsərin tarixi əhəmiyyəti onunla izah oluna bilər ki, tədqiqatçı Azərbaycan ədəbiyyatını digər türk xalqlarından təcrid olunmuş regional hadisə kimi deyil, ümumtürk mədəni sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi şərh edir. Bununla yanaşı, folklorun rolu, klassik poeziyanın sosial bazası və dilin formalaşması kimi məsələlərə gətirdiyi aydınlıq bu gün də öz aktuallığını qoruyb saxlayır. “Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər” əsərini yalnız bir ədəbiyyat tarixi kitabı kimi səciyyələndirmək doğru olmaz, onu həm də türkoloji düşüncənin formalaşmasında mühüm elmi manifest adlandırmaq olar.

Fuad Köprülü ədəbiyyat tarixinin görkəmli araşdırıcısı olmaqla yanaşı, həm də türk tarixini, sosiologiyayı dərinlən bilən yüksək erudisiyalı alim və böyük siyasi xadim kimi türk xalqlarının həyatında mühüm rol oynamışdır. Onun çoxşaxəli yaradıcılığı və zəngin elmi dünyagörüşü “Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər” əsərində hərtərəfli və aydın şəkildə özünü göstərir. Köprülünün bir alim

kimi yetişib formalaşmasında təkcə Türkiyə siyasi və ədəbi mühitinin deyil, həm də Avropa pozitivizminin, xüsusilə fransız tarixçilik məktəbinin də təsiri danılmazdır. Məhz dünyəvi elmlərə dərindən bələdliyi alimə ədəbiyyatı mifoloji və romantik şərhlərə istinadən deyil, sənədlərə və elmi faktlara əsaslanaraq daha mükəmməl şəkildə, tarixi analizlə öyrənməyə böyük imkanlar yaratmışdı.

F.Köprülünün təqdimatında dövlət quruluşu ilə ədəbiyyat arasında sıx bağlılıq vardır. Alim ədəbi mühitin formalaşmasını siyasi mərkəzlərdən təcrid etmir, onların mövcudluğu və sintezi ilə əlaqələndirir. Saray ədəbiyyatının təşəkkülü, formalaşması prosesində himayədarlıq sistemi və alim-şair münasibətləri onun nəzəri modelində qabarıq nəzərə çarpır. Eyni zamanda o, Azərbaycan ərazisində fəaliyyət göstərən orta əsr dövlətlərinin ədəbi mühitə təsiri məsələsini diqqət mərkəzinə çəkir və qeyd edir ki, mədəniyyət boşluqda yaranıb təşəkkül tapmır, o, konkret olaraq mövcud hakimiyyətin təbəəliyində və ya təsiri altında inkişaf edib formalaşır.

Köprülü ədəbiyyatı təkcə ayrı-ayrı şəxslərin fərdi yaradıcılığı kimi deyil, bütövlükdə sosial təbəqələrin ifadə vasitəsinin daşıyıcısı kimi xarakterizə edir. O göstərir ki, saray mühitində yaranıb formalaşan ədəbiyyat yüksək təbəqənin estetik tələbatının inikası olduğu kimi, xalq ədəbiyyatı da kəndli və köçərilərin dünyagörüşünü əks etdirir. Bununla yanaşı, dini-mistik səciyyəli ədəbiyyat isə cəmiyyətdə mövcud olan sosial gərginlik və mənəvi axtarışların nəticəsi kimi funksionallaşır. F.Köprülünün bu bölgü prinsipi ədəbiyyatın sinfi və sosial bazasının öyrənilməsi istiqamətində mühüm məsələ idi və sonrakı dövrdə sovet ədəbiyyatşünaslığı alimin bu yanaşmasından bəhrələnmə bildi.

Köprülünün əsərində diqqət çəkən məqamlardan biri də ədəbi terminlərdən yerli-yerində və doğru şəkildə istifadədir. O, “milli ədəbiyyat”, “klassik ədəbiyyat”, “xalq ədəbiyyatı”, “təsəvvüfi ədəbiyyat” kimi terminləri sistemli şəkildə işlədərək onları tarixi aspektdə şərh edirdi. Alimin baxış bucağında “milli” anlayışı siyasi sərhədlər çərçivəsində qalmır, dil, mədəni ənənə və kollektiv yaddaş əsas meyar hesab olunurdu. Bu baxımdan o, milli ədəbiyyat anlayışını etnik-mədəni birlik əhatəsində və dairəsində izah edirdi.

Köprülünün araşdırmalarında əlyazmaların müqayisəli təhlili məsələsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. O illərdə bir çox mətnlərin elmi-kritik nəşri olmadığına görə tədqiqatçı əldə olan variantları müqayisə etməyə və mətnlər arasındakı fərqləri nəzərə almağa diqqətlə yanaşırdı. Alimin seçdiyi üsul Azərbaycan klassik ədəbiyyatının filoloji əsaslarla öyrənilməsi baxımından doğru və obyektiv yanaşma idi. O, mətnin müəllifinin doğru müəyyənləşməsi məsələlərini diqqət mərkəzində saxlayır və mətnlərə sonradan müdaxilə edilərək dəyişdirilməsi ehtimalına həssaslıqla yanaşırdı.

Köprülünün tədqiqatlarında irəli sürülən əsas tezlərindən biri də Azərbaycan ədəbiyyatının digər türk xalqlarından təcrid olunmadan nəzərdən keçirilməsidir. Alim bu ədəbiyyatı Orta Asiya, Anadolu və digər bölgələrdə yaşayan türk xalqlarının ədəbi ənənələri ilə əlaqəli şəkildə təhlilə cəlb edirdi. Bu yanaşma isə həm mədəni əlaqələrin qarşılıqlı xarakterini göstərmək, həm də regional ədəbiyyatların vahid mədəni sistem daxilində formalaşdığını müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyətli idi. Bu metod müasir türkoloji tədqiqatlarda da aktualıq kəsb edir.

Elmi obyektivliyi ön plana çəkən Köprülünün araşdırmalarında milli ideyanın təsiri də aşkar hiss olunur. XX yüzilliyin əvvəllərində türk kimliyinin yenidən qurulması prosesi onun tədqiqatlarına təsirsiz ötüşməmiş, ideoloji aspektdən müəyyən istiqamət vermişdi. Buna baxmayaraq, o, emosional romantizmdən uzaqlaşmağa çalışmış və faktoloji bazaya əsaslanmışdı. Öz tədqiqatlarında bu balansı qoruması onun əsərini həm milli, həm də akademik mətn kimi qiymətləndirməyə əsas vermişdir.

Nəticə / Conclusion

Görkəmli türk alimi F.Köprülünün “Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər” əsəri nəinki öz dövründə, hətta sonrakı nəsillər üçün də istiqamətverici bir model rolunu oynadı. Alimin

uğurla tətbiq etdiyi tarixi ardıcılıq, sosioloji əsaslandırma, filoloji dəqiqlik, müqayisəli yanaşma kimi prinsiplər ədəbiyyat tarixinin yazılmasında tədqiqatçılar üçün etalona çevrildi. Bu yüksək keyfiyyət və məziyyətlərinə görə, əsər yalnız bir ədəbiyyat tarixini deyil, həm də metodoloji məktəb nümunəsini özündə yaşadan, Azərbaycan ədəbiyyatını beynəlxalq elmi diskursa daxil edən və türkoloji araşdırmalar üçün konseptual baza yaradılması rolunu oynayan dəyərli və əhəmiyyətli məxəzdir.

Ədəbiyyat / References

1. Али Назим. Азербайджанская литература. «Печать и революция». Госиздат. – М., 1929, № 7.
2. Али Назим. Пути развития тюркской советской поэзии. Газ. «Заря Востока», 10 июня 1935 года.
3. Araslı Həmid. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. – Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 1958.
4. Çobanzadə Bəkir. Azəri ədəbiyyatının yeni dövrü. – Bakı: ADETİ nəşr, 1930.
5. Əli Nazim. Türk ədəbiyyatşünaslığında pantürkizm və kamalizm əleyhinə (A.Musaxanlı, Əmin Abid, Çobanzadə, Köprülüzadə və İsmayıl Hikmətin ədəbi görüşləri haqqında). – “İnqilab və mədəniyyət”, 1931, №3.
6. Əmin Abid. Zərərli tənqidlər. – “İnqilab və mədəniyyət”, 1929, №10.
7. Feyzullazadə Vəcihə. Köprülüzadə Məhəmməd Fuad (1890-1966) (Ön söz). Fuad Köprülü. Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər. – Bakı: Sabah, 1996.
8. Köprülüzadə Fuad. Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər. – Bakı: Sabah, 1996.
9. Quluzadə Mirzağa. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, I cild. – Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1960.
10. Zeynallı Hənəfi. Metodoloji müqəddimə. A.V.Baqri. Ədəbiyyatşünaslıq üçün vəsait. – Bakı: Azərnəşr, 1930.